

<http://dx.doi.org/10.18778/7969-968-1.10>

**Aleksandra Nowakowska\***

## **TERYTORIALNE PODEJŚCIE DO ROZWOJU GOSPODARCZEGO**

10

\* Dr hab., prof. UŁ, Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska, e-mail: [aleksandra.nowakowska@uni.lodz.pl](mailto:aleksandra.nowakowska@uni.lodz.pl)

## 10.1. Terytorium – przestrzeń stworzona przez aktorów lokalnych

Terytorialny paradygmat rozwoju odwołuje się do wielu przenikających się nurtów teoretycznych. Bezpośrednio czerpie z endogenicznego podejścia do rozwoju oraz klasycznych teorii ekonomicznych, takich jak ekonomia instytucjonalna, ekonomia ewolucyjna czy koncepcja *governance*. Mocno nawiązuje też do koncepcji socjologicznych – teorii kapitału społecznego i zakorzenienia działalności gospodarczej w strukturze społecznej. Dobrze osadzony jest w nowych nurtach geografii ekonomicznej, szczególnie w rozważaniach zaproponowanych w ramach paradygmatu bliskości.

W nowym podejściu do rozwoju terytorium nie jest przestrzenią wyodrębnioną według kryterium geograficznego czy administracyjnego, ale przestrzenią ukształtowaną historycznie, w której powstał specyficzny układ instytucjonalno-organizacyjny [Nowakowska, 2018, s. 7]. Jest to przestrzeń „stworzona” przez określoną społeczność, mająca swoją historię i kulturę, nagromadzoną wiedzę i umiejętności, wraz z funkcjonującymi w jej łonie instytucjami oraz sieciami relacji między wszystkimi aktorami życia społeczno-gospodarczego [Pietrzyk, 2004, s. 12–13]. Przestrzeń ta wyraźnie różni się od przestrzeni geograficznej – zawiera element społecznego środowiska, gdzie jej aktorzy są wzajemnie połączeni wartościami ekonomicznymi, kulturowymi i historycznymi [Moulaert, Sékia, 2003]. A. Rallet wskazuje że rozwój regionalny oraz rozwój terytorialny to dwa odrębne pojęcia, odwołujące się do dwóch różnych sposobów postrzegania przestrzeni i jej łączenia z rozwojem gospodarczym. „Rozwój terytorialny odwołuje się do przestrzeni, która nie jest dana, ale jest budowana. Budowana przez historię, przez kulturę oraz różne sieci społeczne. Granice terytorium są przemieszczającymi się granicami sieci społeczno-ekonomicznych. Tam, gdzie są granice sieci, tam kończy się terytorium” [Rallet, 2007, p. 80; przeł. A. Nowakowska].

Nowością terytorialnego podejścia jest reinterpretacja źródeł i wartości zasobów oraz mechanizmów rozwoju (tab. 1). Podstawą funkcjonowania terytorium są interakcje pomiędzy aktorami. Jest to przestrzeń definiowana poprzez przepływy i relacje społeczno-gospodarcze skutkujące tworzeniem się nowych wartości i zasobów oraz sposobów organizacji przestrzeni [Castells, 2004, s. 86–89]. Terytorium jest to przede wszystkim „wytwór” podmiotów połączonych wspólnym celem działania [Pecqueur, 2000, s. 132]. Następuje odejście od interpretacji przestrzeni w kategoriach fizycznej lokalizacji czy koncentracji zasobów i czynników produkcji w stronę ujęcia dynamicznego, w którym terytorium określane jest przez pryzmat szybko zmieniających się w czasie i przestrzeni relacji społeczno-gospodarczych. Terytorium kreuje własną logikę rozwoju i strukturę organizacyjną, której efektywność może pobudzać lub ograniczać rozwój podmiotów w nim funkcjonujących [Jewtuchowicz, 2005].

W interpretacji terytorium eksponowane są trzy rodzaje przestrzeni: przestrzeń geograficzna, przestrzeń relacyjna oraz przestrzeń instytucjonalna [Pietrzyk, 2004, s. 13]. W wymiarze geograficznym terytorium postrzegane jest jako miejsce nagromadzenia czynników produkcji. Kluczowe znaczenie, obok zasobów materialnych, ma tu bliskość geograficzna będąca źródłem bezpośrednich kontaktów, wzmacniająca intensywność i gęstość relacji zachodzącymi pomiędzy podmiotami.

W wymiarze relacyjnym terytorium to sieć relacji, związków rynkowych i nierynkowych łączących podmioty gospodarcze. Są to ewoluujące w czasie i przestrzeni wiązki relacji oparte na osobistych kontaktach, wzajemności i współzależności, zaufaniu i odpowiedzialności. Powiązania te tworzą formę alokacji zasobów (m.in. informacji, wiedzy, know-how), umożliwiając ich szybkie i efektywne wykorzystanie. Sieci terytorialne postrzegane są jako alternatywna forma powiązań pomiędzy podmiotami gospodarczymi wobec powiązań opartych na mechanizmach rynkowych [Nowakowska, 2018, s. 8–11].

Tabela 1. Region (w klasycznej interpretacji) a terytorium – analiza porównawcza

| Kategoria                   | Region                                                                                                                        | Terytorium                                                                                                 |
|-----------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Źródło i wartość zasobów    | Lokalizacja (dostęp do czynników rozwoju, koszty transportu) i koncentracja działalności gospodarczej                         | Interakcje, sieci, bliskość organizacyjna i instytucjonalna podmiotów                                      |
|                             | Rozwój oparty na zasobach generycznych (powszechnych i uniwersalnych)                                                         | Rozwój oparty na zasobach specyficznych (unikalnych)                                                       |
|                             | Orientacja na wykorzystanie zasobów istniejących („zastanych”)                                                                | Orientacja na tworzenie nowych wartości i zasobów                                                          |
| Mechanizmy procesów rozwoju | Przestrzeń tworzy interakcje, a te określają sposoby koordynacji zachowań podmiotów                                           | Interakcje budują terytorium, a ono określa sposoby koordynacji ( <i>territorial governance</i> )          |
|                             | Rozwój oparty na mechanizmach konkurencji (gra o sumie zerowej)                                                               | Rozwój oparty na równoczesnym współistnieniu mechanizmów konkurencji i współpracy (gra o sumie dodatniej)  |
| Granice                     | Przestrzeń ograniczona – regiony posiadające wytyczone granice administracyjne                                                | Przestrzeń otwarta, granice wyznaczone przez aktywność podmiotów                                           |
| Podmioty                    | „Aterytorialne” strategie rozwoju podmiotów gospodarczych zorientowane na eksploatację zasobów                                | Terytorializacja podmiotów gospodarczych (zakorzenienie w lokalnym środowisku)                             |
| Polityka rozwoju            | Uniwersalna polityka rozwoju adresowana do wszystkich jednostek (polityka „ślepa” na miejsce, neutralna względem przestrzeni) | Sterytorializowana polityka rozwoju, dostosowana do specyficznych zasobów i potrzeb konkretnego terytorium |

*Źródło: opracowanie własne na podstawie: Nowakowska, 2018.*

W wymiarze instytucjonalnym, terytorium tworzy normy i zasad, wzory zachowań gospodarczych, przyzwyczajęń i skłonności do współpracy oraz uczestnictwa w życiu społecznym. Wypracowane nieformalne instytucje tworzą ramy funkcjonowania gospodarki i określają zdolność podmiotów gospodarczych do podejmowania wspólnych przedsięwzięć [Sokołowicz, 2015; Lissowska, 2008]. Są one bazą dla koordynacji działań, sprzyjają wymianie informacji, procesom kooperacji, interaktywnego i kolektywnego działania.

Wykorzystując ewolucyjne podejście do analizy procesów tworzenia się terytorium, wyodrębnić można trzy fundamentalne fazy rozwoju przestrzeni [Colletis, Pecqueur, 2005; Jewtuchowicz, 2005, s. 130–134; Lévesque, 2008, s. 207]:

Faza aglomeracji charakteryzowana głównie przez bliskość geograficzną i koncentrację w przestrzeni aktywności gospodarczych. Ważną rolę odgrywają tu pieniężne korzyści zewnętrzne oraz łatwość przepływu informacji wynikająca z bliskiego położenia.

1. Faza specjalizacji bazująca na bliskości geograficznej i bliskości organizacyjnej. Zorientowana jest ona na wykorzystanie technologicznych efektów

zewnątrznych, więzi przemysłowych oraz zdolności podmiotów do współdziałania. Następuje tu swoista koordynacja aktywności między aktorami gospodarczymi oraz gromadzenie wiedzy w danej branży/dziedzinie technologii i specjalizacji.

2. Terytorium specyficzności wykorzystujące bliskość geograficzną, organizacyjną i bliskość instytucjonalną. W wyniku gęstych relacji sieciowych tworzona jest zdolność kreowania zasobów specyficznych, dóbr niepowtarzalnych, stanowiących o unikalności terytorium i jego pozycji konkurencyjnej [Nowakowska, 2017b].

Paradygmat rozwoju terytorialnego odmiennie interpretuje sposób koordynacji zachowań podmiotów gospodarczych w danym terytorium. Podkreśla, że to podmioty identyfikujące się z przestrzenią, połączone wspólnymi celami działania i biorące aktywny udział w jej tworzeniu decydują o sposobie organizacji i funkcjonowania terytorium. Ten sposób współdziałania i tworzenia relacji w ramach systemu gospodarczego określany jest mianem *territorial governance*. Definiuje on zarządzanie poprzez samoorganizację podmiotów i ich współdziałanie. Jest oparty z jednej strony na współzarządzaniu poprzez współpracę, z drugiej zaś na współodpowiedzialności wszystkich aktorów za rozwój terytorium.

## 10.2. Kapitał terytorialny

Na gruncie terytorialnego paradygmatu rozwoju do nauk ekonomicznych wprowadzone zostało pojęcie kapitału terytorialnego [Camagni, 2009; Camagni, Capello, 2013]. Pojęcie to nie jest jednoznacznie zdefiniowane w literaturze przedmiotu i w zależności od podejścia proponowane są różne jego ujęcia [Camagni, 2008, s. 32; Morretta, 2021; Przygodzki, 2016; Toth, 2015]. Ogólnie ujmując, kapitał terytorialny obejmuje zarówno elementy materialne, jak i niematerialne, choć znaczenie tych drugich jest pierwszoplanowe. Postrzegany jest on jako typ kapitału, którego cechą charakterystyczną pozostaje przywiązanie do danego terytorium (uterytorialnienie), chociaż efekty jego wykorzystania w postaci towarów, usług, rozwiązań technologicznych, marek lokalnych i regionalnych itp. mogą być przedmiotem transferu w skali ponadregionalnej i międzynarodowej [Sokołowicz, 2015, s. 66]. Kapitał terytorialny interpretowany jest jako swoiste korzyści zewnętrzne wytwarzane i dostępne w wyniku wielowymiarowych interakcji użytkowników wyodrębnionego terytorium. Innymi słowy ma on charakter dynamicznego w czasie i przestrzeni „złożonego dobra klubowego” dostępnego dla użytkowników „klubu”, czyli konkretnego terytorium [Markowski, 2013, s. 213–214].

W klasycznej interpretacji kapitał terytorialny to wszystkie elementy danej przestrzeni, które powstają w wyniku kumulacji, interakcji i synergii, tworząc specyficzność miejsca. Są to sterytorializowane zasoby, takie jak dziedzictwo kulturowe, kapitał społeczny i relacyjny, system norm i regulacji terytorialnych. Do kapitału terytorialnego można zaliczyć unikalne umiejętności, doświadczenia i wiedzę czy tożsamość miejsca, długoletnie tradycje gospodarcze i atmosferę przedsiębiorczości. Tworzą go także zdolności do kooperacji, kreatywność, know-how i zdolności innowacyjne [Capello, Caragliu, Nijkamp, 2009, s. 1]. Ekonomiści są zgodni, że zdolności rozwoju w dużym stopniu tkwią w sile sterytorializowanych zasobów i są to bardziej wartościowe zasoby niż względnie powszechna dostępność do kapitału czy infrastruktury.

Podejście terytorialne zmienia sposób interpretacji czynników i procesów rozwoju. Eksponowany jest:

1. Endogeniczny i ewolucyjny charakter tworzenia zasobów i mechanizmów rozwoju oraz ich zakorzenienie w środowisku lokalnym.
2. Znaczenie zasobów specyficznych, szczególnie zasobów niematerialnych, których podstawą są gęste i efektywne sieci powiązań społeczno-gospodarczych kreowane w terytoriach. Zasoby specyficzne współtworzone przez aktorów lokalnych są wyrazem rosnących współzależności między podmiotami a terytorium i prowadzą do powstawania specyficzności terytorialnej. To zasoby specyficzne determinują terytorialną przewagę konkurencyjną.
3. Mocne zróżnicowanie zasobów i terytorialnych mechanizmów rozwoju, które tworzą bogactwo i różnorodność terytoriów. Układy terytorialne tworzą unikalne kombinację zasobów, które generują niepowtarzalne warunki dla prowadzenia „wyrafinowanych” aktywności gospodarczych. To te zasoby są w dużej mierze podstawą do budowania przewagi konkurencyjnej podmiotów gospodarczych.

Kapitał terytorialny powstaje zarówno w wyniku przemysłnych decyzji i procesów koordynacji i zarządzania, jak i w sposób niezamierzony – oddolnie i spontanicznie, w wyniku interakcji społecznych nastawionych na budowanie relacji i zasobów własnego miejsca. Stanowi on o odmienności miejsca i jego niepowtarzalności w wymiarze kulturowym, przestrzennym, społecznym i gospodarczym.

Terytorialne podejście podkreśla, że sukces przestrzennych systemów gospodarczych nie zależy dziś od ilości i jakości zasobów materialnych. Na znaczeniu zyskuje bogactwo i komplementarność zasobów niematerialnych oraz stopień ich rozwoju. Elementy te są nierozłącznie związane z lokalizacją w danym miejscu i zakorzenieniem w lokalnych sieciach relacji, rynku pracy, lokalnej kulturze i instytucjach. Uruchomienie kapitału terytorialnego poprzez dopasowanie inwestycji do specyfiki i zasobów danego miejsca skutkuje wyższą stopą zwrotu z inwestycji. Kapitał terytorialny generuje wyższe zyski dla właściwie dobranych inwestycji i wzmacnia efekty synergii pomiędzy różnymi podmiotami i sektorami gospodarki [OECD, 2001; European Union, 2011].

### 10.3. Terytorializacja procesów i polityki rozwoju

Terytorializacja procesów rozwoju odwołuje się do zjawiska zakorzenienia, dobrze opisanego w nurcie socjologii ekonomicznej [Barber, 1995; Granovetter, 1985; Grzesiuk, 2015]. Zakorzenienie utożsamiane jest często z takimi pojęciami, jak osadzenie w środowisku instytucjonalnym, umocowanie społeczne czy zakotwiczenie działalności gospodarczej w relacjach społecznych. Za prekursora tego pojęcia w ekonomii uznaje się K. Polanyiego, który w swoich pracach mocno podkreślał instytucjonalny kontekst procesów gospodarczych, twierdząc, że gospodarka to zinstytucjonalizowany proces społecznych interakcji [Polanyi, 2010].

Zjawisko terytorializacji procesów rozwoju jest próbą nadania koncepcji zakorzenienia wymiaru przestrzennego. Odwołuje się do faktu, że decyzje gospodarcze zawsze pozostają pod wpływem lokalnych uwarunkowań instytucjonalnych, które istotnie formują określone wzory zachowań i reakcje na zmiany. Środowisko społeczno-kulturowe zarówno kształtuje, jak i jest kształtowane przez interakcje ekonomiczne, a wszystkie rodzaje aktywności gospodarczej są zakorzenione w sieciach relacji społecznych [Sokołowicz, 2015, s. 166–167]. W klasycznym ujęciu zakorzenienie gospodarki dokonuje się poprzez tradycje, normy i zwyczaje, kulturę czy zasady współpracy w środowisku lokalnym, które są zróżnicowane przestrzennie i mocno zależą od danego miejsca.

W terytorialnym paradygmacie rozwoju terytorializacja interpretowana jest w trojakiach kontekstach jako:

1. Zakotwiczenie podmiotów i procesów rozwoju gospodarczego w tkance terytorialnej, osadzenie działalności gospodarczej w środowisku społecznym (klasyczne podejście).
2. Mechanizm współtworzenia nowych wartości i zasobów strategicznie cennych. W układach terytorialnych dochodzi do współistnienia dwojakich procesów: z jednej strony lokalni aktorzy uzyskują dostęp do specyficznych zasobów zakumulowanych w terytorium, z drugiej współuczestniczą oni w ich kreowaniu (np. takich jak środowisko instytucjonalne, zdolności innowacyjne, tożsamość terytorialna). W ten sposób tworzone są zdolności miejsca do transformacji, kreowania przewag konkurencyjnych oraz rezyliencji układów terytorialnych.
3. Nowy sposób prowadzenia polityki rozwoju – odejście od polityki zunifikowanej i „neutralnej” względem miejsca w kierunku polityki uwzględniającej specyfikę miejsca oraz współuczestnictwo wielu podmiotów w kształtowaniu polityki rozwoju [Barca, 2009; Barca, McCann, Rodriguez-Pose, 2012, s. 139].

Główne postulaty terytorialnej polityki rozwoju (*place-based policy*):

- ▶ Zwiększenie zaangażowania podmiotów lokalnych/regionalnych oraz wzmocnienie dialogu społecznego i partnerstwa w działaniach na rzecz rozwoju terytorialnego;
- ▶ Budowanie partnerstwa instytucjonalnego i integracja oddziaływania podmiotów publicznych wraz ze wzmocnieniem wielopoziomowego systemu zarządzania (*multi-level governance*);
- ▶ Skoncentrowanie uwagi na zasobach i problemach specyficznych oraz na kluczowych obszarach oddziaływania (koncentracja na tematycznych i terytorialnych priorytetach, tzw. obszarach strategicznej interwencji);
- ▶ Odejście od prostych i uniwersalnych działań na rzecz zintegrowanych projektów zaadresowanych do konkretnego terytorium;
- ▶ Uwzględnienia terytorialnego wymiaru w planowaniu strategicznym – mocniejsze eksponowanie kapitałów terytorialnych, zróżnicowanych czynników i uwarunkowań rozwoju; uwzględnienie wymiaru terytorialnego w analizach efektywności i skuteczności polityki (np. w wielowymiarowych ewaluacjach).

*Źródło: Nowakowska, 2015, s. 17*

Terytorialna polityka rozwoju wskazuje na konieczność dostosowania polityki rozwoju do zindywidualizowanych uwarunkowań i potrzeb konkretnych miejsc oraz poprawę umiejętności tworzenia mechanizmów synergii w działaniach podejmowanych w ramach różnych polityk publicznych. Podejście terytorialne eksponuje wagę współpracy, dialogu i partnerstwa nie tylko jako źródła wiedzy o preferencjach podmiotów lokalnych, ale także jako mechanizmu budowania zasobów i terytoriów.

Główne postulaty w sferze reorientacji celów polityki rozwoju dotyczą większego uwzględnienia endogenicznych i specyficznych zasobów oraz czynników niematerialnych tworzących kapitał terytorialny. Eksponowane są zróżnicowania i różnorodności zasobów jako bogactwo i źródło rozwoju gospodarczego oraz budowania przewag konkurencyjnych. Uwaga skupiona jest na budowaniu terytorializowanych specjalizacji gospodarczych (w tym inteligentnych specjalizacji regionalnych) jako sposobu wzmacniania konkurencyjności w wymiarze międzynarodowym. Podkreślana jest konieczność orientacji polityki na budowanie relacji i wzmacnianie powiązań funkcjonalnych na rzecz zwiększania spójności terytorialnej [Nowakowska, 2017a; Szlachta, Zaucha, 2014; Zaucha i in., 2015, s. 277–300].

## 10.4. Dziedzictwo poprzemysłowe – kapitał terytorialny Łodzi i aglomeracji łódzkiej

Dobłą ilustracją tego, jak tworzony jest kapitał terytorialny i następuję terytorializacja procesów rozwoju jest transformacja społeczno-gospodarcza obserwowana w ostatnich dekadach w aglomeracji łódzkiej. Łódź, wraz z swym bliskim otoczeniem, tworzy spójną społecznie i gospodarczo jednostkę, ukształtowaną ewolucyjnie na bazie dynamicznego rozwoju przemysłu włókienniczego, a w późniejszym okresie także przemysłu odzieżowego. Przez dwa stulecia w aglomeracji łódzkiej budowany był specyficzny zasób społeczno-gospodarczy, który tworzy dziś nie tylko unikalność i odrębność tego terytorium, ale także nowe zdolności rozwojowe.

Bez wątpienia Łódź to miasto stworzone dla przemysłu i przez przemysł. W ciągu minionych trzech dekad można było zaobserwować w Łodzi odradzanie się dziedzictwa poprzemysłowego. Na kanwie poprzemysłowej spuścizny w Łodzi powstał specyficzny kapitał terytorialny tworzący unikalność tego miasta. Dotyczyło to zarówno pozostałości materialnych, głównie w postaci budynków dawnych fabryk, po bardziej ulotne, niematerialne, do których zaliczyć należy tradycję, nazewnictwo, język, a także specyficzną wiedzę i umiejętności będące podstawą procesów innowacji.

Materialny kapitał terytorialny tworzą przede wszystkim założenia przestrzenne i pojedyncze budowle powstałe w czasie rozkwitu miasta jako wielkiego europejskiego centrum włókiennictwa. Komponentem decydującym o wyjątkowości Łodzi są przede wszystkim wielkie kompleksy obiektów poprzemysłowych – unikalne fabryki włókiennicze budowane z czerwonej cegły – najliczniej zachowane skupisko takich obiektów w Europie. Dodatkowo, fakt bezpośredniego sąsiedzowania ze sobą i przenikania się obu światów: pracy i prywatnego zamieszkania, zarówno pracowników, jak i pracodawców, stanowi o specyfice fabrycznej Łodzi [Nowakowska, Walczak, 2016, s. 51–52].

Na uwagę zasługuje nie tylko skala tego poprzemysłowego dziedzictwa, ale przede wszystkim sposoby tworzenia nowych wartości na jego bazie i różnorodność nowych funkcji. Kluczowe znaczenie dla tego procesu miała rewitalizacja kompleksów pofabrycznych, takich jak Manufaktura, czy adaptacja hal fabrycznych i magazynów na stylowe mieszkania w kompleksie Księżego Młyna. Imponująca jest także rewitalizacja dawnych magazynów zakładów K.W. Scheiblera w kompleksie określanym mianem Fabryki Sztuki, w którym udało się połączyć dwa aspekty dziedzictwa przemysłowego – materialny i niematerialny. Starannej konserwacji towarzyszyło tu kreatywne podejście do projektowania nowych elementów, a program funkcjonalny zakładał przede wszystkim wsparcie ludzi kreatywnych i przedsiębiorczych. Dobrym przykładem jest także OFF Piotrkowska (dawna fabryka F. Ramischa przy ul. Piotrkowskiej) oraz rewitalizacja w nowoczesne przestrzenie biurowe kompleksu określanego mianem Monopolis.

Adaptowane na nowe funkcje obiekty postindustrialne stały się bazą do radykalnej transformacji gospodarczej i społecznej miasta oraz stały się znakiem rozpoznawczym Łodzi. Przyczyniają się tym samym do kształtowania wizerunku miasta – przekształcenia negatywnego obrazu Łodzi fabrycznej i robotniczej w pozytywny obraz miasta nowoczesnego i kreatywnego, znajdującego odzwierciedlenie w realizacjach architektonicznych. Szczegółowe znaczenie ma w tym zakresie wykorzystanie budynków poprzemysłowych do funkcji związanych z przedsiębiorczością oraz szeroko pojmowaną kulturą, nauką i kreatywnością [Nowakowska, Walczak, 2016, s. 51–52].

Przemysłowe dziedzictwo miasta widoczne jest nie tylko w strukturze urbanistycznej czy potencjale architektonicznym, ale wciąż pozostaje obecne w strukturze

gospodarczej. Zmianie uległa jedynie struktura i charakter przemysłowy Łodzi. Po upadku w latach 90. dużych podmiotów gospodarczych – prawdziwych kolosów, zatrudniające w szczytowym okresie rozwoju kilka, a nawet kilkanaście tysięcy osób, nastąpiła oddolna transformacja tego potencjału w małe i średnie (często rodzinne) firmy wykorzystujące skumulowany w poprzednich dekadach potencjał wiedzy, doświadczeń i umiejętności produkcji tkanin oraz projektowania i szycia odzieży. Pracownicy państwowych zakładów rozpoczęli spontaniczny proces tworzenia własnych mikroprzedsiębiorstw, wykorzystując w ten sposób dostępne i wykwalifikowane zasoby ludzkie oraz maszyny i urządzenia produkcyjne, wysprzedawane z upadłych zakładów przemysłowych. W latach 90. w aglomeracji łódzkiej obserwować można było eksplozję przedsiębiorczości i proces emergencji małych i średnich przedsiębiorstw w branży włókienniczej i odzieżowej.

Funkcjonowanie branży włókienniczo-odzieżowej w aglomeracji łódzkiej oparte jest na bliskości przestrzennej i bezpośrednich kontaktach, tworzących gęste i trwałe sieci współpracy i kooperacji (kapitał relacyjny). Skutkuje to powstawaniem w Łodzi licznych formalnych i nieformalnych klastrów oraz innych form kooperacji sprzyjających tworzeniu ulepszonych i nowych produktów.

Relacje sieciowe, przedsiębiorczość i zdolności samoorganizacji mieszkańców dobrze pokazuje oddolna inicjatywna stworzenia na początku lat 90. rozległego i imponującego kompleksu obiektów targowych dla hurtowego i detalicznego handlu odzieżą i produktami włókienniczymi (w Rzgowie). Był to spontaniczny i endogeniczny sposób samoorganizacji lokalnych przedsiębiorców, którzy stworzyli szczególnie rynek zbytu dla swoich produktów, niespotykany w skali europejskiej. Dziś są to największe w Europie Środkowej hale targowe oferujące możliwości kupna odzieży, tkanin, dodatków krawieckich, itp. produkowanych przez kilka tysięcy małych i średnich przedsiębiorstw w aglomeracji łódzkiej. Proces ten stanowi dobry przykład jak na bazie endogenicznych zasobów – kapitału relacyjnego i przedsiębiorczości, tworzone są nowe wartości gospodarcze.

Współczesne włókienniczo-odzieżowe oblicze aglomeracji łódzkiej potwierdzają wskaźniki specjalizacji LQ. Wskaźnik ten liczony na podstawie zatrudnienia dla przemysłu odzieżowego w latach 2011–2018 oscyluje wokół wartości 4, zaś dla przemysłu włókienniczego wynosi 3,6. Podobne wartości uzyskujemy dla LQ wyznaczonego na podstawie liczby podmiotów – 3,3 dla przemysłu odzieżowego i 3,9 dla przemysłu włókienniczego. Przyjmując, że wartość tego wskaźnika powyżej 1,5 wskazuje na dużą koncentrację podmiotów i silną specjalizację, należy uznać, że w aglomeracji łódzkiej wciąż mamy do czynienia z wyjątkowo mocną i rzadko spotykaną koncentracją tych branż w gospodarce regionu. Mimo że w Polsce wskaźniki LQ nieznacznie rosną, zaś w województwie łódzkim nieznacznie spadają, to bez wątpienia Łódź i region łódzki stanowią biegun rozwoju branży włókienniczo-odzieżowej [ROT, 2018, s. 111].

Konsekwencją długookresowej kumulacji potencjału włókienniczego Łodzi jest wykształcenie się dynamicznego środowiska przedsiębiorczości, które z czasem zaczęło kreować innowacje produktowe i technologiczne (co dobrze ilustruje sytuację, gdy procesy innowacji są inicjowane przez zasoby terytorialne). Sektor włókienniczo-odzieżowy w aglomeracji łódzkiej coraz częściej przestaje być tradycyjną i opartą na prostej, kosztowej konkurencji branżą. Następuje powolna transformacja w stronę inteligentnej specjalizacji regionalnej bazującej na tradycjach przemysłowych tego terytorium.

Szczególnie duży potencjał Łódź ma w obszarach technologii dotyczących włókna i dziewiarstwa oraz w obszarze technologii dotyczącej wyrobów balistycznych i surowców. Należy tu wspomnieć przede wszystkim o najnowszych rozwiązaniach z zakresu nanotechnologii, biotechnologii oraz tekstroniki. Technologie

te stosowane są na każdym etapie „życia” wyrobu włókienniczego, poczynając od pozyskiwania nowych surowców – włókien tekstylnych, poprzez procesy wytwarzania i wykończania wyrobów tekstylnych, a skończywszy na procesach zagospodarowania i utylizacji odpadów [Czajkowski, 2021].

Innowacyjna aktywność lokalnych przedsiębiorstw wzmacniana jest przez działalność wyspecjalizowanych jednostek badawczo-rozwojowych z zakresu branży odzieżowo-włókienniczej, sukcesywnie przekształcających tradycyjną branżę w nowoczesną strukturę przemysłową. Do podmiotów tych zaliczyć należy m.in. Instytut Włókiennictwa, Instytut Biopolimerów i Włókien Chemicznych czy Instytut Technologii Bezpieczeństwa MORATEX, posiadający międzynarodową pozycję. Kluczową rolę w procesie tworzenia innowacji odgrywa także potencjał wiedzy Politechniki Łódzkiej, a szczególnie unikatowy Wydział Technologii Materiałowych i Wzornictwa Tekstyliów posiadających ponad 70-letnią tradycję [Nowakowska, 2020].

Elementy przemysłowego dziedzictwa Łodzi odnaleźć można także w profilu edukacji na poziomie wyższym. Silna koncentracja wykwalifikowanej kadry, unikalnej wiedzy i umiejętności technicznych oraz specjalistycznych kompetencji przekazywanych międzypokoleniowo jest dodatkowo wzmacniana przez rozbudowane zaplecze edukacyjne. W Łodzi funkcjonują niepowtarzalne w skali kraju kierunki studiów bezpośrednio kształtujące na potrzeby rozwoju sektora włókienniczego i odzieżowego (np. na Politechnice Łódzkiej: włókiennictwo, włókiennictwo i przemysł mody, wzornictwo, inżynieria wzornictwa przemysłowego; w Akademii Sztuk Pięknych: wzornictwo, projektowanie ubioru, tkanina i stylizacja wnętrza).

Pozycję konkurencyjną łódzkiego przemysłu włókienniczego i odzieżowego na rynku europejskim i światowym wzmacnia nie tylko rosnąca jakość samych produktów, ale także przemysły kreatywne współpracujące z przemysłem włókienniczym i odzieżowym. Dotyczy to szczególnie nowoczesnego wzornictwa i przemysłu mody, których znaczenie dla rozwoju tych branż wzrasta [Wysokińska, 2015]. Silne zakorzenienie branż kreatywnych w Łodzi wynika głównie z faktu historycznego występowania na terenie regionu branż sektora kreatywnego i sektora kultury, m.in. przemysłu modowego czy filmowego. Źródłem tego twórczego potencjału jest także wielokulturowość struktury społecznej i gospodarczej w latach dynamicznego rozkwitu włókienniczej Łodzi. Od wielu lat Łódź staje się ponownie polską stolicą mody za sprawą organizowanego tu polskiego tygodnia mody Łódź Young Fashion czy też międzynarodowego festiwalu wzornictwa Łódź Design Festival. Jest to najbardziej prestiżowe i odwiedzane w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej wydarzenie związane z projektowaniem [BBS Question Mark, 2017; PARP, 2015].

Reasumując, dokonująca się, w ciągu ostatniego ćwierćwiecza, transformacja gospodarcza Łodzi przyniosła istotną ewolucję stosunku do spuścizny przemysłowej. Od jej negacji po afirmację i odkrywanie na nowo, a także potencjału przemysłu włókienniczego i odzieżowego. Z biegiem lat dostrzeżono wartość dziedzictwa poprzemysłowego – specyficznego kapitału terytorialnego, decydującego o unikalności Łodzi i regionu. Nastąpiła ewolucja podejścia do rozwoju miasta – w stronę dowartościowania jego tradycji włókienniczo-odzieżowej i budowania na tej bazie unikalnej struktury i pozycji konkurencyjnej.

Kształtująca się od wielu lat nowa trajektoria rozwoju Łodzi silnie odwołuje się do industrialnej przeszłości i specyficznego kapitału terytorialnego. Współczesny rozwój Łodzi jest pochodną zakumulowanego i zakorzenionego tu kapitału terytorialnego, widocznego w doświadczeniach i kompetencjach mieszkańców, strukturze gospodarczej, relacjach społecznych i kulturze, instytucjach, potencjalne architektoniczno-urbanistycznym. Z terytorialnej perspektywy jednoznacznie widać, że określone wybory i trajektorie zachowań społeczno-gospodarczych i przestrzennych są mocno uwarunkowane przez decyzje podejmowane w przeszłości. Przyszłość

i rozwój Łodzi są mocno zakorzenione i „przywiązane” do ścieżki rozwoju obranej wcześniej. Łódź, miasto stworzone przez przemysł włókienniczy, wciąż napędzane jest jego siłą. Wciąż pozostaje stolicą polskiego włókiennictwa, która rozkwita i nabiera międzynarodowego charakteru. Dziedzictwo poprzemysłowe miasta jest materialnym i niematerialnym świadectwem postępu i przedsiębiorczości mieszkańców. Decyduje o specyfice i unikalności tkanki społecznej, gospodarczej i przestrzennej Łodzi. Ten kapitał terytorialny, tworzony przez 200-letnie tradycje przemysłowe wyznacza trajektorie rozwoju współczesnego miasta.

## Bibliografia

- Barber B. (1995), *All Economies Are Embedded: The Career a Concept, and beyond*, „Social Research”, vol. 62(2), s. 387–413.
- Barca F. (2009), *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy. A Place-based Approach to Meeting European Union Challenges and expectations*, Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy, [www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009\\_2014/documents/.../barca\\_report\\_en.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/.../barca_report_en.pdf) [dostęp 14.03.2015].
- Barca F., McCann P., Rodriguez-Pose A. (2012), *The Case of Regional Development Intervention: Place-based versus Place-neutral Approaches*, „Journal of Regional Science”, vol. 52(1), s. 134–152.
- BBS Question Mark (2017), *Zaprojektowane w Polsce. Analiza potencjału ekonomicznego polskiego rynku wzornictwa*, Warszawa, <http://www.lodzdesign.com/assets/Uploads/ZAPROJEKTOWANE-W-POLSCE.pdf> [dostęp 22.04.2021].
- Benko G. (1998), *La science regionale*, PUF, Paris.
- Camagni R. (2008), *Towards a Concept of Territorial Capital*, [w:] R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini, U. Fratesi, *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe*, Springer, Berlin, s. 29–45.
- Camagni R. (2009), *Territorial Capital and Regional Development*, [w:] R. Capello, P. Nijkamp (eds), *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham, s. 118–132.
- Camagni R., Capello R. (2013), *Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union*, „Regional Studies”, vol. 47(9), s. 1383–1402.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P. (2009), *Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009-059/3, <https://papers.tinbergen.nl/09059.pdf> [dostęp 8.03.2020].
- Castells M. (2004), *Space of Flows, Space of Places: Materials for a Theory of Urbanism in the Information Age*, [w:] S. Graham (ed.), *The Cybercities Reader*, Routledge, London, s. 86–89.
- Colletis G., Pecqueur B. (2005), *Révélation de ressources spécifiques et coordination située*, „Economie et Institutions”, nr 6/7, s. 51–74.
- Czajkowski T. (2021), *Ewolucja branży włókienniczej w Łodzi*, Instytut Włókiennictwa, Sieć Badawcza Łukasiewicz, styczeń.
- European Union (2011), *Territorial State And Perspectives of The European Union*, [https://ec.europa.eu/regional\\_policy/sources/policy/what/territorial-cohesion/territorial\\_state\\_and\\_perspective\\_2011.pdf](https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/what/territorial-cohesion/territorial_state_and_perspective_2011.pdf), s. 12–13 [dostęp 22.01.2018].
- Granovetter M. (1985), *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*, „American Journal of Sociology”, vol. 91(3), s. 481–510.

- Grzesiuk K. (2015), *Zakorzenienie społeczne gospodarki. Koncepcja Marka Granovettera*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Jewtuchowicz A. (2001), *Terytorium i lokalne systemy produkcyjne a globalizacja gospodarki*, [w:] W. Kosiedowski (red.), *Gospodarka i polityka regionalna okresu transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 35–51.
- Jewtuchowicz A. (2005), *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Lévesque B. (2008), *Contribution de la nouvelle sociologie économique*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives québécoises*, Presses de l'Université du Québec, Québec, s. 205–232.
- Lissowska M. (2008), *Instytucje gospodarki rynkowej w Polsce – Institutions for Market Economy. The Case of Poland*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Markowski T. (2013), *Flexible and Integrative Planning in Functional Urban Areas – towards a new Approach to Spatial Planning*, [w:] W.M. Gaczek (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 27–41.
- Morretta V. (2021), *Territorial Capital in Local Economic Endogenous Development*, „Regional Science Policy and Practice”, vol. 13(1), s. 103–119.
- Moulaert F., Sékia F. (2003), *Territorial Innovation Models: A Critical Survey*, „Regional Studies”, vol. 37(3), s. 289–302.
- Nowakowska A. (2015), *Zintegrowane plany rozwoju – w stronę terytorialno-funkcjonalnego podejścia do rozwoju jednostki terytorialnej*, [w:] eadem (red.), *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 11–37.
- Nowakowska A. (2017a), *Terytorializacja rozwoju i polityki regionalnej*, „Biuletyn KPZK”, z. 268: A. Nowakowska, J. Szlachta (red.), *Terytorialny wymiar polityki regionalnej. Polskie doświadczenia*, s. 26–38.
- Nowakowska A. (2017b), *Terytorializacja procesów gospodarczych – od specjalizacji do specyficzności w rozwoju*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, nr 320, s. 5–17.
- Nowakowska A. (2018), *Od regionu do terytorium – reinterpretacja znaczenia przestrzeni w procesach rozwoju gospodarczego*, „Gospodarka Narodowa” nr 295(3), s. 5–22.
- Nowakowska A. (2020), *Role of Territorial Capital in Building Smart Regional Specialisation. Case Study of Łódź Industrial Heritage*, [w:] D. Trzmielak, B. Piasecki (eds.), *Innovation and Intellectual Capital – the Entrepreneurial and Regional Perspectives*, Ed. University of Social Sciences, Łódź, s. 103–112.
- Nowakowska A., Walczak B. (2016), *Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii”, nr 4(45), s. 45–56.
- OECD (2001), *Territorial Outlook*, [http://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-territorial-outlook\\_9789264189911-en](http://www.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-territorial-outlook_9789264189911-en) [dostęp 26.02.2018].
- PARP (2015), *Diagnoza stanu designu*, Warszawa, [www.badania.parp.gov.pl/design](http://www.badania.parp.gov.pl/design) [dostęp 17.02.2019].
- Pecqueur B. (2000), *Le développement local pour une économie des territoires*, Syros, Paris.
- Pietrzyk I. (2004), *Globalizacja, integracja europejska a rozwój regionalny*, [w:] A. Jewtuchowicz (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 12–13.
- Polanyi K. (2010), *Wielka transformacja. Polityczne i ekonomiczne źródła naszych czasów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Przygodzki Z. (2016), *Kapitał terytorialny w rozwoju regionów*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica”, nr 2(319), s. 83–97.
- Rallet A. (2007), *Commentaires du texte d'Olivier Crevoisier*, [w:] A. Mollard et al., *Territories et enjeux du developpement regional*, Editions Quae, Versailles, s. 115–127.
- ROT (Regionalne Obserwatorium Terytorialne) (2018), *Stworzenie narzędzi do monitorowania innowacyjności regionu łódzkiego z wykorzystaniem procesu przedsiębiorczego odkrywania*, Łódź (kps).
- Sokołowicz M.E. (2015), *Rozwój terytorialny w świetle dorobku ekonomii instytucjonalnej. Przestrzeń – bliskość – instytucje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szlachta J., Zaucha J. (2014), *Wzmacnianie terytorialnego wymiaru polityki spójności w Polsce w latach 2014–2020*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, R. 5: A. Klasik, F. Kuźnik (red.), *Miasta – metropolie – regiony: nowe orientacje rozwojowe*, s. 29–54.
- Toth B.I. (2015), *Territorial Capital: Theory, Empirics and Critical Remarks*, „European Planning Studies”, vol. 23(7), s. 1327–1344.
- Wysokińska Z. (2015), *Policy of Active Support for Modern Design and Fashion in the Textile and Clothing Sector and Its Influence on Regional Competitiveness (In the Global, European, and Regional Contexts)*, „Fibres & Textiles in Eastern Europe”, vol. 23, no. 6(114), s. 14–22.
- Zaucha J., Brodzicki T., Ciołek D., Komornicki T., Mogiła Z., Szlachta J., Zaleski J. (2015), *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*, Difin, Warszawa.